

ΚΑΘΟΙΟΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ, ὄχι μονάχα κακοθελητής μὰ κι' ἀφηρημένος, μοῦ ἀπέδωσε ἓνα μᾶλλον ἐκπληκτικό λογοτεχνικό κριτήριο. Λέει πὼς ἐπαινῶ τοὺς συγγραφεῖς πού ἀναγνωρίζουν τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος πάνω στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου καὶ πὼς κακίζω αὐτοὺς πού δὲν ἀναγνωρίζουν αὐτὴ τὴν ἐπίδραση. Δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μὲ νοιώσει χειρότερα.

Πιστεύω πὼς ἡ κοινωνικὴ *συνείδηση* διαμορφώνεται ἀπ' τὶς κοινωνικὲς *συνθήκες*. Γι' αὐτὸν πού συμμερίζεται αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι καθαρὸ πὼς «κάθε *ιδεολογία*» — συμπεριλαμβανομένης τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων — ἐκφράζει τὶς *τάσεις* καὶ τὶς *ψυχικὲς καταστάσεις* μιᾶς *ὀρισμένης κοινωνίας* ἢ, στὴν περίπτωση μιᾶς κοινωνίας χωρισμένης σὲ *τάξεις*, μιᾶς *ὀρισμένης κοινωνικῆς τάξης*. Εἶναι ἐπίσης φανερό πὼς ἓνας λογοτεχνικός κριτικός πού θέλει ν' ἀναλύσει ἓνα ἔργο πρέπει πρῶτα - πρῶτα νὰ ψιφίξει νὰ βρεῖ ποῖο στοιχεῖο τῆς *κοινωνικῆς συνείδησης* (ἢ τῆς *ταξικῆς συνείδησης*) ἐκφράζεται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Οἱ *ιδεαλιστὲς κριτικοὶ* τῆς σχολῆς τοῦ Χέγγελ — κι' ἀνάμεσά τους ὁ μεγαλοφυῆς Ρῶσος Μπελίνσκυ, σὲ μιᾶν ὀρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξής του — ἔλεγαν πὼς σκοπὸς τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ *μετάφραση* τῆς *ιδέας*, πού ὁ καλλιτέχνης ἐκφράζει στὸ ἔργο του, ἀπ' τὴ γλῶσσα τῆς *τέχνης* στὴ γλῶσσα τῆς *φιλοσοφίας*, ἀπ' τὴ γλῶσσα τῶν *εἰκόνων* στὴ γλῶσσα τῆς *λογικῆς*. Σὰν ὀπαδὸς τῆς *ματεριαλιστικῆς κοσμοθεωρίας* λέω πὼς πρῶτο καθῆκον τοῦ κριτικοῦ εἶναι ἡ *μετάφραση* τῆς *ιδέας* πού ὑπάρχει σ' ἓνα ὀρισμένο ἔργο ἀπ' τὴ γλῶσσα τῆς *τέχνης* στὴ γλῶσσα τῆς *κοινωνιολογίας* κι' ὁ καθορισμὸς τοῦ *κοινωνιολογικοῦ ἰσοδύναμου* τοῦ *δεδομένου λογοτεχνικοῦ φαινομένου*. Πολλὲς φορές ἐξέθεσα αὐτὴ μου τὴ γνώμη στὰ λογοτεχνικά μου ἄρθρα· κι' αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ γνώμη φαίνεται πὼς ξεγέλασε τὸν κριτικό μου.

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀπόσπασμα ἀπ' τὸν πρόλογο τῆς τρίτης ἐκδόσεως τῆς συλλογῆς: *Ἱστορία εἰκοσι χρόνων* (1908). Βρίσκεται στὸν τόμο 140 τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Πλεχάνωφ.

Ὁ διανοούμενος αὐτός συμπέρανε πὼς ἂν, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρῶτο μέλημα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς εἶναι ὁ καθορισμὸς τοῦ κοινωνιολογικοῦ ἰσοδύναμου τῶν λογοτεχνικῶν φαινομένων πού ἐξετάζει, θὰ πρέπει τότε νὰ ἐπαινῶ ἢ νὰ κακίζω ἀναγκαστικά τοὺς συγγραφεῖς, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν εἶμαι ὀπαδὸς ἢ ἐχθρὸς τῶν κοινωνικῶν τάσεων πού ἐκφράζουν στὰ ἔργα τους. Αὐτὸ εἶναι ἐξόφθαλμα παράλογο, γιατί γιὰ τὸν κριτικό, ζήτημα δὲν εἶναι νὰ «γελάσει» ἢ νὰ «κλάψει», μὰ νὰ καταλάβει. Ὁ «εὐφρετής» μας ὅμως ἀπλοποίησε ἀκόμα τὰ πράγματα. Κατὰ τὴ γνώμη του σπαταλῶ τοὺς ἐπαίνους ἢ τὶς κατηγορίες μου ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ὁ συγγραφέας στὰ ἔργα του ἐπιβεβαιώνει ἢ ὄχι τὶς ἰδέες μου, σχετικὰ μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι μιὰ παράλογη καρικατούρα πού δὲν θάξιζε τὸ λόγο, ἂν δὲν ἀποτελοῦσε ἕνα «ἀνθρώπινο ντοκουμέντο» ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον γιὰ ἕναν ἱστορικό τῆς λογοτεχνίας μας — καὶ δυστυχῶς ὄχι μονάχα τῆς λογοτεχνίας μας.

Εἶπα πὼς οἱ ἰδεαλιστὲς κριτικοὶ τῆς σχολῆς τοῦ Χέγγελ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους ἀναγκασμένο νὰ μεταφράζει στὴ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας τὴν ἰδέα πού κάθε ἔργο περιεῖχε στὴ γλῶσσα τῆς τέχνης. Καταλόβαιναν ὅμως πολὺ καλὰ πὼς ἢ δουλειά τους δὲν μπορούσε μὲ κανέναν τρόπο νὰ περιοριστεῖ σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν ἦταν παρὰ ἢ πρώτη πράξη στὴν πορεία τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς· ἢ δεύτερη πράξη ὄφειλε, ὅπως ἔγραφε ὁ Μπελίνσκυ, «νὰ δείξει τὴν ἰδέα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας κάτω ἀπ' τὴ συγκεκριμένη τῆς μορφῆς, νὰ τὴν ἀναλύσει σὲ εἰκόνες καὶ νὰ ξαναβρεῖ στὰ μέρη τῆς τὸ σύνολο καὶ τὴν ἐνότητα». Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ἀνάλυση τῆς ἰδέας ἐνὸς ἔργου τέχνης πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπ' τὴν ἐκτίμηση τῶν καλλιτεχνικῶν του ἰδιοτήτων. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἀπόκλειε τὴν αἰσθητική, μὰ ἀντίθετα τῆς ἀνοίγει τὸ δρόμο καὶ πάσχιζε νὰ τῆς βρεῖ ἕνα στερεὸ βᾶθρο. Πρέπει νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ ματεριαλιστικὴ κριτική. Ψάχνοντας νὰ βρεῖ τὸ κοινωνικὸ ἰσοδύναμο τοῦ δεδομένου λογοτεχνικοῦ φαινομένου, ἡ ματεριαλιστικὴ κριτικὴ προδίνει τὸν ἑαυτὸ της, ἂν δὲν καταλαβαίνει πὼς δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ ἰσοδύναμου καὶ πὼς ἡ κοινωνιολογία δὲν πρέπει νὰ κλείνει τὴν πόρτα στὴν αἰσθητική, μὰ ἀντίθετα νὰ τὴν ἀνοίγει διάπλατα. Ἡ δεύτερη πράξη — μιᾶς συνεποῦς ματεριαλιστικῆς κριτικῆς πρέπει νὰ εἶναι — ὅπως ἔκαναν κι' οἱ ἰδεαλιστὲς κριτικοὶ — ἡ ἐκτίμηση τῶν αἰσθητικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἔργου πού ἐξετάζει. Ἄν ὁ ματεριαλιστὴς κριτικὸς ἀρνηθεῖ μιὰ τέτοια ἐκτίμηση, μὲ τὸ πρόσχημα πὼς ἀνακάλυψε κίβλας τὸ κοινωνιολογικὸ ἰσοδύναμο τοῦ ἔργου, θὰ φανερώσει

πώς δὲν καταλαβαίνει τὴν ἄποψη, ποὺ πάνω της θέλει νὰ βασι-
στεῖ. Οἱ ιδιαιτεριότητες τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας κάθε ἐποχῆς
βρίσκονται πάντα στενά δεμένες μετὰ τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν
τῆς. Ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία, καθὲς ἐποχῆς διαμορφώνεται ἀπ'
τις κοινωνικὰς σχέσεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Αὐτὸ εἶν' ἓνα σα-
φέστατον ἀποδειγμένον γεγονός ἀπ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης
καὶ τῶν γραμμάτων.

Νὰ γιατί ὁ καθορισμὸς τοῦ κοινωνιολογικοῦ ἰσοδύναμου
κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου θὰ ἦταν ἀτελής καί, κατὰ συνέπειαν,
ἀνεκρίβης, ἂν ὁ κριτικὸς ἀρνιόταν νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν καλλιτεχνι-
κὴν αἰτίαν μ' ἄλλα λόγια, ἢ πρώτην πράξιν τῆς ματεριαλιστι-
κῆς κριτικῆς ἀντὶ νὰ καθιστᾷ τὴν δευτέραν πράξιν περιττήν, τὴν
ἀπαιτεῖ σὰν ἀναγκαῖον τῆς συμπλήρωμα.

Τὸ ξαναλέω : οἱ παραμορφώσεις ποὺ διάφοροι κάνουν εἰς τὴν
ματεριαλιστικὴν κριτικὴν δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν
ἐπ' χειρῶν ἐναντίον τῆς, γὰρ τὸν ἀπλούστατον λόγον πὺς δὲν
ὑπάρχει καὶ οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέθοδος ποὺ νὰ μὴν ὑπό-
κειται εἰς παραμορφώσεις.

ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ *

— ΕΡΟΥΜΕ από καιρό πώς κάθε λαός έχει την ποίησή
— του: ή ποιητική του παραγωγή έχει τόσο πιδ βαθύ
— περιεχόμενο, όσο πιδ άναπτυγμένος και μορφωμένος είν' ό λαός αυτός. Τό ίδιο μπορούμε νά ποῦμε πώς και κάθε κοινω-
νική τάξη έχει την ποίησή της, πού της δίνει ένα ιδιαίτερο περιε-
χόμενο. Και αυτό δέν πρέπει καθόλου νά μάς έκπλήττει, γιατί
κάθε κοινωνική τάξη έχει μιὰ δική της θέση, την ιδιαίτερη άπο-
ψη της πάνω στη σύγχρονη τάξη πραγμάτων, τις χαρές της και
τούς πόνους της, τις έλπίδες και τις προτιμήσεις της, μ' ένα
λόγο, όπως λένε, τό δικό της *έσωτερικό κόσμο*. Κι' ό έσωτερι-
κός αυτός κόσμος βρίσκει την έκφρασή του στην ποίηση. Νά γιατί
τά ποιητικά έργα πού άρέσουν πολύ σέ μιὰ τάξη ή ένα στρώμα
της κοινωνίας χάνουν συχνά, όλο σχεδόν τό νόημά τους γιά
μιάν άλλη τάξη. Και γιά παράδειγμα:

Στή χώρα μας, τή Ρωσία, πριν από λίγον καιρό ακόμα, σχεδόν όλα τά πλούτη, όλες οι τιμές και τά ύψηλότερα αξιώματα βρίσκονταν συγκεντρωμένα στα χέρια της άριστοκρατίας, πού ήταν ή δεσπόζουσα τάξη. Ποτέ ώστόσο στη χώρα μας ή άριστο-
κρατία δέν άπόχτησε την τεράστια δύναμη της άριστοκρατίας όρισμένων κρατών της Εύρώπης. Έδώ και μερικούς αιώνες — κατὰ τή διάρκεια του μεσαίωνα — οι ισχυρότεροι φεουδάρχες (βαρώνοι, δούκες, κόμιτες) δέν άναγνώριζαν τή βασιλική έξου-
σία. Ήταν πραγματικά μικροί βασιλιάδες στις άπέραντες έκτά-
σεις τους, πού περιλάβαιναν ολάκερες περιοχές και πολιτείες. Έλεγαν — όπως λέει κι' ό τσάρος μας — πώς κυβερνούσαν «μέ τή χάρη του Θεού»· μόνοι τους μοίραζαν τή δικαιοσύνη και τι-
μωρούσαν τους ύπηκόους τους, πολεμούσαν τους γείτονές τους ή

* Τό άρθρο αυτό γράφτηκε άπ' τον Πλεχάνωφ στη Γενεύη, μέ ημερομηνία 25 τ' Απρίλη 1885, σαν πρόλογος στη συλλογή ποιημάτων: Τα τ ρ α γ ο ῦ δ ι α τ η ς δ ο υ λ ε ι ᾶ ς π ο ῦ θ ᾶ ἐξέδιδε ή ομάδα «Άπελευθέρωση της Δουλειάς». Ή συλλογή όμως αυτή δεν κυκλοφόρησε και τό άρθρο δημοσιεύτηκε μόνο στα 1928, δέκα δηλ. χρόνια μετά τό θάνα-
το του Πλεχάνωφ, στα Χρονικά του Μαρξισμού.

ἔκλειναν εἰρήνη ὅποτε τοὺς ἔκανε εὐχαρίστηση. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ πόλεμος ἦταν τὸ ἐπάγγελμά τους, ἡ μονοδική τους ἀπασχόληση. Κάθε ἄλλη δραστηριότητα τὴ θεωροῦσαν χαμηλὴ κι' ἀνάξια τῆς θέσης τους. Κι' αὐτὴ ἡ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία, ἡ πλούσια, τεμπέλα, πολεμόχαρη κι' ἀνεξάρτητη, ἔφτιαξε τὴ δική της ποίηση, ποὺ μποροῦσε νὰ γοητέψει αὐτὴν καὶ μονάχα αὐτὴν. «Ἐνας ἀπ' τοὺς τραγουδιστάδες της, ἄλλοτε ξακουστός γιὰ τὸ πάθος του καὶ τὰ τραγούδια του, λέει πὼς «ὁ ἄνθρωπος ἀξίζει ἀνάλογα μὲ τὰ χτυπήματα ποὺ παίρνει καὶ ποὺ δίνει» (μὲ τὸ ξίφος βέβαια κι' ὄχι μὲ τὴ γροθιά). (1)

Ἐδονίζομαι — λέει ὁ ἴδιος παρακάτω — σὰν βλέπω ἀνθρώπους καὶ κοπάδια νὰ φεύγουν τρομαγμένα μπρὸς στὴν ἐπέλαση τῶν καβαλλάρηδων... Οὔτε τὸ φαί, οὔτε τὸ πιτό, οὔτ' ὁ ὕπνος μ' ἐνθουσιάζουν τόσο ὅσο ἡ θέα τῶν ξεκοιλιασμένων κορμιῶν.

Καταλαβαίνεις, ἀναγνώστη, πὼς μιὰ τέτοια ποίηση δὲ μποροῦσε νὰ ἐνθουσιάζει παρὰ μονάχα αὐτοὺς τοὺς κυρίους ἀφεντάδες καὶ πὼς ἀντίθετα οἱ χωρικοὶ καθόλου δὲν τὴν ἐνοιῶσαν, γιατί αὐτοὶ ἦταν οἱ «ἄνθρωποι ποὺ ἔφευγαν τρομαγμένοι μπρὸς στὴν ἐπέλαση τῶν καβαλλάρηδων». Οἱ «ἄνθρωποι» αὐτοὶ εἶχαν τὰ δικά τους τραγούδια, τὰ δικά τους παραμύθια, τὶς παραδόσεις τους ποὺ προκαλοῦσαν τὴν περιφρόνηση τῆς ἀνώτερης τάξης τῆς κοινωνίας.

Ἄλλο παράδειγμα : Πολὺ σωστὰ θεωροῦν τὸν *Εὐγένιο Ὀνιέγκιν*, τὸ ἔμμετρο μυθιστόρημα τοῦ Ρώσου ποιητῆ Ποῦσκιν, σὰν ἓνα ἀπ' τὰ καλύτερα ἔργα του. Τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ εἶναι θαυμάσια γραμμένο κι' οἱ στίχοι τοῦ Ποῦσκιν εἰν' ἐξαισιοί. Τὸ κύριο ὅμως πρόσωπο τοῦ μυθιστορήματος — ὁ ἥρωάς του — ὁ Ὀνιέγκιν εἰν' ἓνας χαρακτήρας ποὺ δύσκολα μπορεῖτε νὰ νοιώσετε σεῖς, ἄνθρωποι σκυμμένοι κάτω ἀπ' τὸ ζυγὸ τοῦ μεροκάματου. Εἰν' ἓνας ἄνθρωπος «μελαγχολικὸς κι' ἀπελπισμένος», μ' ἄλλα λόγια ἀνίκανος νὰ κάνει τὸ παραμικρὸ κι' ἀνήξερὸς ποὺ νὰ ὀδηγήσει τὰ βήματά του ἀπὸ τὴν ἀνία του. Ἡ ἀνία τὸν σπρώχνει νὰ κυλιέται ἐδῶ κι' ἐκεῖ στὸν κόσμον του, νὰ ἐρωτοτροπεῖ μὲ δεσποινίδες, νὰ μονομαχεῖ. Στὸν καιρὸ του, τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ ἔκανε πολὺ θόρυβον καὶ τώρα ἀκόμα, τὰ πρόσωπα ποὺ ἀνήκουν στὶς ἀνώτερες τάξεις τὸ διαβάξουν μ' εὐχαρίστηση.

1. Πρόκειται γιὰ τὸν περίφημον τροβαδούρον τοῦ 12ου αἰώνα Βερτράνδο ντὲ Μπῶρν.

Ἐάν ὅμως, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς κυριακάτικης ἀνάπαυσής του, ἕνας ἀνθρώπος ποὺ δούλευε ὅλη τὴ βδομάδα στὴ φάμπρικα τὸ διαβάσει, δὲν πρόκειται νὰ βρεῖ καθόλου ἐνδιαφέρουσες τὶς περιπέτειες τοῦ ρομαντικοῦ αὐτοῦ ἀπογοητευμένου. Αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος θάχει δεῖ στὴ ζωὴ του πολλὴ ἀληθινὴ δυστυχία, δὲν γνώρισε ὅμως οὔτε τὴ «μελαγχολία», οὔτε τὴν «ἀπογοήτευση», ὅπως δὲν γνώρισαν τὰ σοφὰ αὐτὰ πράγματα οἱ δούλοι ποὺ ὁ μεγαλογαιοχτήμονας Ὀνιέγκιν ἐκμεταλλεῖτο στὰ χιτήματά του. Ἐνας ἐργάτης δὲν θὰ καταλάβει ἀπλούστατα τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ μυθιστορήματος.

Ἄς πάρουμε ἕνα τρίτο παράδειγμα, ἀκόμα πιὸ κοντινὸ σὲ μᾶς. Ἡ *Ἰντελλιγέντσια* μᾶς, ὅπως τὴ λένε, ἀγαπᾷ πολὺ τοὺς στίχους τοῦ Ν. Α. Νεκράσωφ. Οἱ στίχοι αὐτοί, ἐδῶ ποὺ τὰ λέμε, δὲν εἶναι καὶ πολὺ κακοί, ἂν κι' ὁ Νεκράσωφ δὲν εἶχε μεγάλο ταλέντο. Καὶ πάλι ἐσεῖς ποὺ ζεῖτε ἀπ' τὴ δουλειὰ τῶν χειρῶν σας δὲν θὰ καταλάβετε πολλὰ ἀπ' τὰ ποιήματα τοῦ Νεκράσωφ. Δὲν θὰ τὰ καταλάβετε, ὄχι γιατί εἶστε λιγότερο μορφωμένοι ἀπ' τὴν *Ἰντελλιγέντσια*. Ὅχι, ἡ διαφορὰ προέρχεται ἀπ' τὶς ἰδιαιτητικὲς τῆς κοινωνικῆς θέσης σας. Στὰ ἔργα του ὁ Νεκράσωφ περιγράφει συχνὰ τὶς τύψεις τοῦ «διανοούμενου», ποὺ παίρνει συνείδηση τοῦ «σφάλματός του ἀπέναντι στοῦ λαοῦ». Ἀπὸ ποῦ ὅμως βγῆκαν αὐτὴ ἡ συνείδηση κι' αὐτὲς οἱ τύψεις; Εἶναι φανερό: ἐπὶ αἰῶνες ὀλάκερους οἱ ἀνώτερες κι' οἱ μεσαῖες τάξεις — ὑπάλληλοι, ἀριστοκρατία, κληρὸς, ἔμποροι — δὲν ἔκαναν τίποτ' ἄλλο ἀπ' τὸ νὰ καταπιέζουν τὸ λαό, χωρὶς ποτὲ ἢ δυστυχία τοῦ λαοῦ νὰ τοὺς γεννήσει τὴν παραιμικὴ συμπόνια. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς μόρφωσης — καὶ γιὰ λόγους ποὺ δὲν ὑπάρχει χώρος ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ — ὀρισμένοι πιὸ τίμιοι ἀνθρώποι ἄρχισαν νὰ νοιώθουν ντροπὴ γιὰ τὴ διαγωγὴ τῶν πατεράδων τους, δὲν μποροῦσαν πιά νὰ ὑποφέρουν τὴν κοινωνία τῶν καταπιεστῶν τοῦ λαοῦ, αὐτὸ τὸ περιβάλλον.

*... τῶν αἰωνίων γιορταστῶν, τῶν ἀργόσχολων φλυάρων
ποὺ πότιζαν τὰ χέρια τους στὸ αἷμα...*

Κατάλαβαν πὼς ὅλη ἡ ἀφθονία τους στηριζόταν στὴ δυστυχία καὶ στὴ φτώχεια τοῦ λαοῦ. Ὑπόφεραν γι' αὐτὸ κι' ἀγάπησαν τὰ ποιήματα ὅπου ἐκφραζόταν ὁ πόνος τους. Τὸ διάβασμα τέτοιων στίχων ἦταν γι' αὐτοὺς μιὰ ἐγκατάλειψη στὰ χέρια ἐνὸς πνευματικοῦ φίλου. Σεῖς ὅμως ἐργάτες, γιοὶ ἐργατῶν, μπρὸς σὲ ποῖο «λαὸ» καὶ σὲ τί εἶσασι' «ἐνοχοί»; Εἶσασι' ἐσεῖς οἱ ἴδιοι ὁ «λαὸς», ἀνήκετε σεῖς οἱ ἴδιοι στοὺς «πονεμένους, τοὺς ταπει-

νωμένους και καταφρονημένους» και δεν θάσθε υπεύθυνοι παρά μονάχα απέναντι στα παιδιά σας αν δεν καταχτήσετε γι' αυτά ένα καλύτερο μέλλον. Να γιατί δεν θά συγκινηθείτε από πολλά απ' αυτά τα ποιήματα που αγγίζουν τόσο βαθιά τους διανοούμενους μας. Δεν είστε σαν τους διανοούμενους άθελητα άνευθυνοι, και δεν γνωρίζετε τα βάσανα της μετάνοιάς τους. Κι' αφού δεν γνωρίζετε αυτά τα βάσανα δεν μπορείτε να έκστασιαστείτε μπρός στα ποιήματα που τα έκφραζουν.

Πρέπει να χετε την ποίησή σας, τα τραγούδια σας, τα ποιήματά σας. Πρέπει να ζητάτε σ' αυτά την έκφραση του πόνου σας, των ελπίδων σας και των βαθύτερων πόθων σας.

Όσο περισσότερο παίρνετε συνείδηση της θέσης σας, όσο περισσότερο ή τωρινή σας τύχη θά ξυπνάει μέσα σας μεγαλύτερη όργη, τόσο πιο πεισματικά θά ζητάτε να έκφραστούν αυτά σας τα αισθήματα και τόσο πιο πλούσια θά ναι η ποίησή σας. Δεν θά έκφράζει μονάχα τον πόνο και την άπελπισία. Αφού καταλάβετε τί είναι ο εργάτης, τότε θά δείτε τί μπορεί και τί πρέπει να γίνει. Ταυτόχρονα με τή δυσαρέσχεια για τὸ παρόν, θά μεγαλώσει μέσα σας ή πίστη για τὸ άπέραντο μέλλον που άνοίγεται σήμερα μπρός στην εργατική τάξη όλων των πολιτισμένων χωρών. Κι' ή πίστη αυτή θά καθρεφτιστεί στην ποίησή σας: θά κάνει τα τραγούδια σας δυνατά, φανταχτερά, πενήφανα, σαν τή νικητήρια κραυγή της παγκόσμιας λευτεριάς, της άληθινής ισότηας και της ειλικρινούς αδελφότηας.

Περιμένοντας την ποθητή αυτή εποχή, σας προτείνουμε αυτό που μπορούμε: μιá μικρή συλλογή από ποιήματα που σκιαγραφούν την τωρινή σας κατάσταση και μέχρις ένα σημείο τις μελλοντικές σας προσπάθειες. Τα ποιήματα των Νεκράσωφ, Χούντ, Χαΐνε, Μορόζωφ περιγράφουν την άξιολύπητη τύχη των εργατών και των δύο φύλων, κάθε ηλικίας και κάθε εθνικότηας. Η προσωπική σας πείρα θά σας πει πως ο ποιητής είχε δίκιο σαν έλεγε:

*Βόλγα, Βόλγα! Στις αν νεζιάτικες πλημμύρες σου,
Δεν πνίγεις τόσο κατακλυστικά τις πεδιάδες
Όσο τις πνίγει ή δυστυχία του λαού
Που κατασκέπασε τή γή μας... (1)*

Σ' αυτά τα ποιήματα θά βρείτε πάλι την άπάντηση στο έρώτημα: πως να φτάσουμε σε μιá καλύτερη τύχη; Σας καλούν

1. Απ' τή συλλογή του Νεκράσωφ: Σκέψεις στο κατόφλι μιás πόρτας.

ἡ τροφή, οὔτε καὶ κανένα καταναλωτικὸ ἀγαθό, οὔτ' ἡ μόρφωση, οὔτε οἱ χαρές.

*Ἡ γῆ μας βγάζει ἀρκετὸ σιτάρι
Γιὰ ὅλα τὰ παιδιά τῶν ἀνθρώπων·
Τὸ ἴδια ρόδα καὶ μυρτιές
Γιὰ ὀμορφιές καὶ χάρες...*

*Μόλις φνιγρώσει ὁ σπόρος
Βγαίνουν τὰ γλυκομπίζελα·
Φτάνουν γιὰ ὅλο τὸν κόσμο!*

Ἀφήνουμε τὸν οὐρανὸ στοὺς ἀγγέλους καὶ τὰ σπουργίτια.

Αὐτὴ εἶν' ἡ σκέψη τοῦ ποιήματος καὶ εἶναι ταυτόχρονα ἡ κατευθυντήρια σκέψη τῆς σύγχρονης ἐργατικῆς κίνησης σ' ὅλες τὶς πολιτισμένες χῶρες. Καὶ αὐτὴ τὴ σκέψη πρέπει νὰ βάλουν βαθιὰ μέσ' στὴν καρδιά τους οἱ ἐργάτες μας ποὺ προσχωροῦν στὸ κίνημα: δὲν ἔχουν ἀνάγκη οὔτε τὸν τσάρο, οὔτε τὸ Ὑπερπέραν. Πρέπει νὰ γίνουν ἀφεντάδες τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ ἀφοῦ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία ἐνεργείας, νὰ δημιουργήσουν ἕνα νέο καθεστῶς, τὸ σοσιαλιστικὸ καθεστῶς.

Τώρα καταλαβαίνει, ἀναγνώστη, τί θέλαμε νὰ ποῦμε γράφοντας πὼς κάθε κοινωνικὴ τάξη βάζει στὴν ποίηση τὸ ἰδιαίτερο περιεχόμενό της. Τὸ ποίημα τοῦ Χαΐνε ποὺ ἀναφέραμε, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἔμβρυο προλεταριακῆς ποίησης: προσπαθήστε ὥστόσο νὰ τὸ συγκρίνετε μὲ τοὺς στίχους τοῦ φεουδαρχικοῦ τροβαδούρου ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ὁ ἕνας ἀντλεῖ τὴν ἔμπνευσή του στὶς ἰδέες γενικῆς ἐκπαίδευσης, ἰσότητος καὶ εὐτυχίας γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ ἄλλος γοητεύεται ἰδιαίτερα ἀπ' τὸ θέαμα τῶν «ξεκοιλιασμένων κορμιῶν». Μοιάζουν καθόλου μεταξύ τους τὰ δυὸ αὐτὰ εἶδη ποίησης; Ποιὸ εἶναι τὸ καλύτερο, ποιὸ ἐξυψώνει τὸν ἄνθρωπο;

Σίγουρα, οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι ἔπαψαν ἀπὸ καιρὸ νὰ θαυμάζουν τὰ αἰμοχαρῆ τραγούδια τῆς φεουδαρχικῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο μονάχα ἡ ἐργατικὴ τάξη θὰ δώσει στὴν ποίηση τὸ πιὸ ὑψηλό της περιεχόμενο, γιατί μόνο ἡ ἐργατικὴ τάξη μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ αὐθεντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἰδέας τῆς δουλειᾶς καὶ τοῦ δίκιου. Ἀποκτήστε λοιπόν, συνείδηση τῆς σπουδαιότητος τῆς προσπάθειας καὶ ριχτεῖτε ὅλοι μαζὺ στὸ δύσκολο ἔργο ποὺ σᾶς προσμένει, τὴ μεγάλη ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσής σας. Ἡ νίκη σας θὰ φέρει τὴν εὐτυχία σ' ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα...

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

B

**ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ**

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

I

ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ τοῦ Ίψεν, ποῦ γεννήθηκε στὰ 1828, ὁ κόσμος ἔχασε ἓναν ἀπ' τοὺς πρῶτους σημαντικοὺς καὶ τοὺς πρῶτους γοητευτικοὺς συγγραφεῖς τῆς σύγχρονης παγκόσμιας λογοτεχνίας. Σὰν δραματουργὸς ξεπερνᾷσε πιθανότατα ὅλους τοὺς συγχρόνους του.

Σίγουρα αὐτοὶ ποῦ τὸν συγκρίνουν μὲ τὸν Σαίξπηρ πέφτουν σὲ ὀλοφάνερη ὑπερβολή. Σὰν ἔργα τέχνης τὰ δράματά του δὲν θὰ μπορούσαν νὰ φτάσουν στὸ ὕψος τῶν σαιξπηρικῶν, ἀκόμα κι' ἂν ἦταν προικισμένος μὲ τὴ θαυμαστὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Σαίξπηρ. Κι' αὐτὸ γιατί στὸ ἔργο τοῦ Ίψεν ὑπάρχει ἓνα ὀρισμένο μὴ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο, θάλεγα περισσότερο: ἀντικαλλιτεχνικὸ. Ὅποιος διάβασε καὶ ξαναδιάβασε μὲ προσοχὴ τὰ δράματα τοῦ Ίψεν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ διαπιστώσει. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο τὰ δράματα τοῦ Ίψεν, ποῦ πολλὰ φορὲς ἔχουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, μᾶς φαίνονται σ' ὀρισμένα σημεῖα σχεδὸν ἀνιαρά.

Ἄν εἶμουν ἐχθρὸς τῆς ἰδεολογίας στὴν τέχνη, θὰ ἀπόδιδα τὴν ἀνιαρότητα αὐτὴ στὴν ἰδεολογία ποῦ δεσπάζει σ' ὅλα τὰ δράματα τοῦ Ίψεν. Κι' ἀπὸ πρώτη ἀποψη ἢ παρατήρηση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ πολὺ σωστὴ. Μονάχα ἀπὸ πρώτη ἀποψη ὅμως. Κοιτάζοντας ἀπὸ κοντὰ θὰ εἶμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀποκλείσουμε αὐτὴ τὴν ἐξήγηση σὰν ὀλότελα ἀνεπαρκῆ.

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ λέξη ποῦ λύνει τὸ αἰνίγμα; Νάτη:

Ὁ Ρενὲ Ντουμὶκ εἶπε πολὺ σωστὰ πὼς τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ Ίψεν, σὰν καλλιτέχνη, εἶναι «τὸ πάθος του γιὰ

* Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε ἀπ' τὸν Πλεχάνωφ ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ίψεν στὰ 1906. Τὸ πρῶτο μέρος δημοσιεύτηκε στὴν Πετρούπολη, στὴ Βιβλιοθήκη γιὰ ὅλους. Τὸ δεύτερο μέρος δημοσιεύτηκε στὸ τεύχος τῆς 10ης Ἰουλίου 1908 τῆς σοσιαλ-δημοκρατικῆς ἐπιθεώρησης Νέα Ἐποχὴ (Βερολίνο). Ὁλόκληρο τὸ κείμενο βρίσκεται στὸ ἔργο Γ. Πλεχάνωφ, Φιλολογικὸς κριτικὸς. Κείμενα καὶ ντοκουμέντα (Μόσχα 1933).

τις ιδέες, έννοῶ τὴν ἠθικὴ ἀνησυχία, τὴν ἔγνοια γιὰ τὰ προβλήματα τῆς συνείδησης, τὴν ἀνάγκη τῆς ἐξύψωσης ὄλων τῶν περιστατικῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς σὲ μιὰ γενικὴ ἀποψη». Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ — τὸ πάθος γιὰ τις ιδέες — δὲν ἀποτελεῖ καθαντὸ ἓνα ἑλάττωμα· εἶναι ἀντίθετα ἓνα πολὺ μεγάλο προτέρημα.

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χαρακτηριστικὸ ἀγαπήμε ὄχι μονάχα τὰ δράματά του, μὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ίψεν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Ίψεν μπόρεσε νὰ πεί, γράφοντας στὸν Μπγιέρνσον στίς 9 τοῦ Δεκέμβρη 1867, πὼς ἦταν σοβαρὸς στὴν πορεία τῆς ζωῆς του. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τέλος, ἔγινε, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Ντουμίξ, ἓνας ἀπ' τοὺς πιὸ μεγάλους καθηγητῆς τῆς «ἐξέγερσης τοῦ σύγχρονου πνεύματος». (1)

Ὅταν ἓνα ἔργο τέχνης διδάσκει «τὴν ἐξέγερση τοῦ σύγχρονου πνεύματος», ἡ αἰσθητικὴ ἀξία του δὲν μειώνεται καθόλου. Πρέπει, ὡστόσο, ἡ διδασκαλία αὐτὴ νὰ εἶναι σαφῆς καὶ νάχει συνέπεια, πρέπει αὐτὸς ποὺ διδάσκει νὰ ξέρει νὰ διαλέγει τις ιδέες του· πρέπει τις ιδέες αὐτῆς νὰ τις κάνει σάρκα καὶ αἷμα του, ὥστε τὴ στιγμὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας νὰ μὴ σκορποῦν οὔτε σύγχιση, οὔτε ἀμηχανία, οὔτε ἀκαταστασία. Ἄν ὅμως λείπει ἡ ἀπαραίτητη αὐτὴ προϋπόθεση, ἂν ὁ δάσκαλος δὲν εἶναι ἀπόλυτα κύριος τῶν ιδεῶν του, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἀσαφεῖς κι' ἀσυνεπεῖς, τότε ἡ ἰδεολογία θὰ ἐπιδράσει δυσμενῶς πάνω στὸ ἔργο τέχνης, κἀνοντάς το ψυχρὸ, κουραστικὸ κι' ἀναιρό. Σημειῶστε πὼς τὸ λάθος δὲν θὰ πέσει στίς ιδέες, μὰ στὸν καλλιτέχνη, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ τις ἀφομοιώσει καὶ ποὺ γιὰ τὸν ἄλλα ἢ βῆτα λόγο δὲν ἔγινε ἓνας συνεπῆς ἰδεολόγος. Ἔτσι, ἀντίθετα ἀπ' τὴν πρώτη μας ἐντύπωση, δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἰδεολογία μὰ ἀκριβῶς γιὰ τ' ἀντίθετο, γιὰ τὴν ἔλλειψη ἰδεολογίας.

Ἡ διδασκαλία τῆς «ἐξέγερσης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος» ἔδωσε στὸ ἔργο τοῦ Ίψεν ἓνα στοιχεῖο μεγαλείου καὶ γοητείας. Ὅταν ὅμως δίδασκε αὐτὴ τὴν «ἐξέγερση», ὁ Ίψεν δὲν ἤξερε ποῦ θάῤρηπε νὰ ὀδηγεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ βάθος ὑποστηρίζει — ὅπως συμβαίνει σ' ὄλες τις παρόμοιες περιπτώσεις — τὴν «ἐξέγερση» γιὰ τὴν «ἐξέγερση». Ὅταν ὅμως ἓνας ἄνθρωπος φτάσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ δὲν καταλαβαίνει ὁ ἴδιος ποῦ θὰ τὸν βγάλει ἡ ἐξέγερσή του, τότε ἀναγκαστικὰ ἡ διδασκαλία του καταντάει σκοτεινὴ ὡς τὰ σύννεφα. Κι' ἂν ὁ συγγραφέας σκέφτεται μὲ εἰκόνας, ἂν εἶναι καλλιτέχνης, τὸ σκοτάδι τῆς διδασκαλίας του

1. Ρενὲ Ντουμίξ: Τὸ Θέατρο τοῦ Ίψεν, «Ἐπιθεώρηση τῶν Δύο Κόσμων» 15 Ἰουνίου 1906.

θάχει σάν αναπόφευκτη συνέπεια τὴν ἀνακρίβεια τῶν εἰκόνων του. Τὸ ἔργο τέχνης θὰ γίνῃ ἀφηρημένο καὶ σχηματικό. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὸ ἀρνητικὸ αὐτὸ στοιχεῖο συναντιέται — πρὸς μεγάλη ζημία τους — σ' ὅλα τὰ «ἰδεολογικά» θεατρικὰ ἔργα τοῦ Ίψεν.

Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸν Μπράντ. Ὁ Ντουμὶχ χαρακτηρίζει τὴν ἠθική τοῦ Μπράντ σάν ἐπαναστατική. Καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητα, ἀφοῦ ἀντιπροσωπεύει μιὰ «ἐξέγερση» ἐναντίον τῆς χυδαιότητὸς καὶ τῆς δειλίας τῶν ἀστῶν. Ὁ Μπράντ εἶναι ὁ ἀσπόνδος ἐχθρὸς κάθε τυχοδιωκτισμοῦ καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη θυμίζει πολὺ τὸν τύπο τοῦ ἐπαναστάτη· δὲν πρόκειται ὅμως παρὰ γιὰ ἀπλὴ ὁμοιότητα καὶ μάλιστα περιορισμένη. Ἀκοῦστε τὰ λόγια του :

Τρέξετε ζωντανές, νέες φύσεις! Μιὰ πνοὴ ζωῆς ἄς σκουπίσει τὸν κονιορτὸ πὸν σᾶς σκεπάζει σ' αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ ἀδιέξοδο! Ἀκολουθήστε με, μπρὸς γιὰ τὴ νίκη! Ἀργὰ ἢ γρήγορα πρέπει νὰ ξυπνήσετε! Γίνετε πιὸ εὐγενικοὶ καὶ πιὸ ἀγνοὶ καὶ σπᾶστε τὴν ἀλυσίδα τοῦ συμβιβασμοῦ! Πολιορκήστε τὸν ἐχθρὸ μ' ὅλη σας τὴ δύναμη, πολεμήστε τον: ἢ ζωὴ ἢ θάνατος!

Τί ὡραία πὸν τὰ λέει! Οἱ ἐπαναστατημένοι χειροκροτοῦν μ' ἐνθουσιασμό τέτοια λόγια. Μὰ πὸν βρίσκεται, λοιπόν, ὁ ἐχθρὸς πὸν πρέπει νὰ «πολιορκήσουμε μ' ὅλη μας τὴ δύναμη»; Ποιὸ εἶν' αὐτὸ τὸ «ὄλο» πὸν μέσ' στὴ θέρη τοῦ λόγου του ὁ Μπράντ ἀντιτάσσει στὸ «τίποτα»; Τὸ ἀγνοεῖ κι' ὁ ἴδιος. Ἔτσι, ὅταν τὸ πλῆθος τοῦ φωνάζει: «Ὁδήγησέ μας! Σ' ἀκολουθοῦμε!» δὲν μπορεῖ νὰ τοῦς προτείνει παρὰ τὸ ἀκόλουθο πρόγραμμα δράσης:

Γυρνώντας ὄρη, πεδιάδες, παγετῶνες, γυρνώντας ὅλη τὴ χώρα, θὰ πᾶμε νὰ καταστρέψουμε τὶς παγίδες πὸν κρατοῦν σκλαβωμένες τὶς ψυχές τοῦ λαοῦ. Θὰ ἀνανεώσουμε, θὰ λευτερώσουμε, θὰ χτίσουμε, θὰ ἐξαφανίσουμε κάθε κατάπτωση. Ταυτόχρονα ἄνθρωποι κι' ἱεραπόστολοι θὰ βάλουμε τὴ σφραγίδα τοῦ Κυρίου παντοῦ ἀπ' ἕπου σβήστηκε κι' ὀλάκερο τὸ βασίλειο θὰ τὸ κάνουμε ἓνα μεγάλο ναό!

Ἄς δοῦμε λοιπόν τ' ἀποτελέσματα.

Ὁ Μπράντ προτείνει στοὺς ἀκροατές του νὰ σπᾶσουν τὴν ἀλυσίδα τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ νὰ ριχτοῦν μ' ἐνεργητικότητα στὸ σκοπὸ τους: Ἡ ἀνανέωση κι' ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν σκλαβωμένων ψυχῶν, τὸ σβῆσιμο κάθε ἔχθρου παλιανθρωπιῆς καὶ τεμπελιάς.

μὲ ἄλλα λόγια, ἡ διδασκαλία σ' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ σπάσουν τὴν ἀλευσία τοῦ συμβιβασμοῦ. Καὶ τί θὰ γίνεῖ σὰν σπάσουν τὴν ἀλευσία; Αὐτὸ οὐτε ὁ Μπράντ, οὐτε κι' ὁ ἴδιος ὁ Ἴψεν τὸ ξέρουν. Γι' αὐτὸ κι' ἡ πάλῃ ἐναντίον τοῦ συμβιβασμοῦ γίνεται ἕνας σκοπὸς καθ'ἑαυτὸς, δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει κανένας σκοπὸς κι' ἡ παράστασις τῆς πάλῃ αὐτῆς στὸ δράμα — τὸ ταξίδι τοῦ Μπράντ καὶ τοῦ πλήθους πρὸς τὸν ἀκολουθουθεὶ «πρὸς τὶς κορφές, πάνω στὰ παγωμένα κύματα τῶν παγετώνων» — δὲν εἶναι καλλιτεχνικὴ κι' εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀντίθετη στὴν τέχνη. Δὲν ξέρω ποιὰν ἐντύπωση ἔκανε σὲ σὰς αὐτὸ τὸ ταξίδι ὅσο γιὰ μένα, μὲ θυμίσε τὸν Δὸν Κιχώτη οἱ σκεπτικὲς παρατηρήσεις πρὸς τὸ κουρασμένο πλήθος ἀπευθύνει στὸν Μπράντ μοιάζον πολὺ στὶς παρατηρήσεις πρὸς ὁ Σάντσο Πάντσα ἔκανε στὸν ἱππότη κύριό του. Ὁ Θεοβάντες ὁμως γελᾷ, ἐνῶ ὁ Ἴψεν διδάσκει. Ἡ σύγκριση, λοιπόν, δὲν εἶναι πρὸς ὄφελος τοῦ Νορβηγοῦ συγκριτέα.

Ὁ Ἴψεν μᾶς τραβάει μὲ τὴν «ἠθικὴ ἀνησυχία» του, τὴν ἔγνοια του γιὰ τὰ προβλήματα τῆς συνείδησης, τὸν ἠθικὸ χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας του. Ἡ ἠθικὴ του ὁμως εἶναι τόσο ἀφηρημένη καὶ, κατὰ συνέπεια, τόσο ἄδεια, ὅσο κι' ἠθικὴ τοῦ Κάντ.

Ὁ Κάντ ἔλεγε πὸς θάταν γελοῖο νὰ φωτίσουμε τὴ λογικὴ: «Τὶ εἶν' ἀληθινὸ;» καὶ νὰ πασχίσουμε νὰ πετύχουμε μιὰ ἀπάντηση. Εἶναι, ἔλεγε; σὰν κάποιος νὰ θέλει ν' ἀρμέξει ἕναν τράγο, ἐνῶ ἕνας ἄλλος κρατᾷ ἀποκάτω ἕνα σουρωτήρι.

Σχετικὰ μ' αὐτό, ὁ Χέγγελ παρατηρεῖ πολὺ σωστὰ πὸς εἶναι τὸ ἴδιο γελοῖο τὸ νὰ ρωτᾷς τὴν καθαρὴν πραχτικὴν λογικὴν τί εἶναι τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον καὶ νὰ πασχίζεις νὰ πάρεις ἀπάντησιν ἀπ' αὐτήν.

Ὁ Κάντ ἔβλεπε τὸ κριτήριον τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὄχι στὸ περιεχόμενον, μὰ στὴ μορφή τῆς βούλησης, ὄχι σ' αὐτὸ πρὸς θέλουμε μὰ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ θέλουμε. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι γυμνὸς ἀπὸ κάθε περιεχόμενον.

Σύμφωνα μὲ τὸ Χέγγελ, ἕνας τέτοιος νόμος δείχνει μονάχα τί δὲν πρέπει νὰ κάνει κανεὶς, κι' ὄχι τί πρέπει νὰ κάνει. Δὲν εἶναι ἀπόλυτος στὴ θετικὴν του ἔγνοια, μὰ μονάχα στὴν ἀρνητικὴν ἔχει ἕνα ἀκαθόριστο ἢ ἀόριστο χαρακτήρα, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος πρέπει, ἀπ' τὴν οὐσία του, νὰ εἶναι ἀπόλυτος καὶ θετικὸς. Κατὰ συνέπεια, ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Κάντ εἶναι γυμνὸς ἀπὸ κάθε «ἠθικὸν χαρακτήρα.»

Ὁ ἠθικὸς νόμος πρὸς διδάσκει ὁ Μπράντ εἶναι τὸ ἴδιο γυμνὸς ἀπὸ ἠθικὸν χαρακτήρα. Καθὼς εἶναι ἄδειος ἀπὸ περιεχόμενον, ἀποδειχνεται ὁλότελα ἀπάνθρωπος, πρᾶγμα πρὸς τὸ βλέπουμε

καθαρά π. χ. στη σκηνή όπου ὁ Μπράντ ἀπαιτεῖ ἀπ' τῆ γυναίκα του νὰ βγάλει, στ' ὄνομα τῆς φιλανθρωπίας, τὸ σκουφάκι ποὺ φοροῦσε τὸ παιδί της τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου του καὶ ποὺ φύλαξε, ὅπως λέει ἡ Ἱδία, στὴν καρδιά της πάνω ποτισμένο μὲ δάκρυα. "Όταν ὁ Μπράντ διδάσκει μιὰ τόσο ἀπάνθρωπη ἠθική, ἀδεια ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ ν' ἀρμέγει ἕναν τραγό κι' ὅταν ὁ Ἴψεν μᾶς παρουσιάζει τὸν ἴδιον αὐτὸ νόμο κάτω ἀπ' τὴ μορφή ἑνὸς ἀνθρώπινου τύπου, θυμίζει αὐτὸν ποὺ κριτᾶει τὸ σουρωτήρι, νομίζοντας ἔτσι πὼς βοηθάει στὸ ἀρμέγμα τοῦ τραγού.

Θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ἀντιτάξουν τὸ ἐπιχείρημα πὼς ὁ Ἴψεν ἐπιχειρεῖ ὁ ἴδιος μιὰ σημαντικὴ διόρθωση στὴ διδασκαλία τοῦ ἥρωά του.

"Όταν ὁ Μπράντ πεθαίνει, τσακισμένος ἀπὸ μιὰ χιονοστοιβάδα, μιὰ «φωνή» τοῦ φωνάζει πὼς ὁ Θεὸς εἶναι deus Caritatis. Ἡ διόρθωση ὅμως αὐτὴ δὲν ἀλλάζει τίποτα. Στὰ μάτια τοῦ Ἴψεν, ὁ ἠθικὸς νόμος μένει πάντα ἕνας αὐτοσκοπός. "Αν ἤθελε νὰ μᾶς δείξει ἕναν ἥρωα ποὺ νὰ διδάσκει τὴ συμπόνια, τὸ κήρυγμά του θὰ ἦταν τὸ ἴδιο ἀφηρημένο μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Μπράντ. Ὁ ἥρωας αὐτὸς δὲν θάταν παρὰ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ εἶδους στὸ ὅποιον ἀνήκει ὁ Σόλνες, ὁ οἰκοδόμος κι' ὁ γλύπτης ὁ Ροῦμπек (Σὰν θ' ἀναστηθοῦμε ἀπ' τοὺς νεκρούς), ὁ Ρόσμες κι' ἀκόμα—γεγονὸς μᾶλλον παραξένο! — ὁ ξεπεσμένος ἐπιχειρηματίας Γιάννης - Γυβριήλ Μπόρκμαν τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου του.

"Όλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα ξεχωρίζουν γιὰ τὸν πόθο τους γιὰ τὰ ὑψηλά καὶ τὰ μεγάλα, μὰ ὁ Ἴψεν δὲν ξέρει ποιά πρέπει νάναί αὐτά. Δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο ὅλοι τους παρὰ ν' ἀρμέγουν τραγούς.

Θὰ μοῦ ποῦν ἴσως: «Αὐτοὶ ὅλοι δὲν εἶναι παρὰ σύμβολα!» Τοὺς ἀπαντῶ: «Σίγουρα! Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι γιὰτὶ ὁ Ἴψεν κατάφυγε σ' αὐτὰ τὰ σύμβολα. Καὶ εἶναι ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον ζήτημα.»

«Ὁ συμβολισμός, λέει ἕνας Γάλλος θαυμαστής τοῦ Ἴψεν, εἶναι ἡ μορφή ἐκείνη τῆς τέχνης ποὺ ἱκανοποιεῖ ταυτόχρονα τὸν πόθο μας νὰ ζωγραφίσουμε τὴν πραγματικότητα καὶ τὸν πόθο μας νὰ ξεπεράσουμε τὰ ὅριά της. Ἐνώνει τὸ συγκεκριμένο μὲ τὸ ἀφηρημένο.»

Μὰ, πρῶτα - πρῶτα, μιὰ μορφή τέχνης ποὺ μᾶς δίνει ταυτόχρονα τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ ἀφηρημένο εἶναι ἀτελής, ἀφοῦ οἱ ζωντανὲς εἰκόνες ποὺ δημιουργεῖ ἡ τέχνη χλωμιάζουν καὶ γίνονται ἀναιμικὲς ἀπ' τὴ στιγμῆ ποὺ μπαίνει στὴ μέση ἡ ἀφαί-

ρηση. Κι' ὕστερα τί μᾶς χρειάζεται μιὰ τέτοια ἀνακατοσύρα ; Ὅπως λέει ὁ παραπάνω θαυμαστής τοῦ Ἴψεν, ἡ ἀφαίρεση εἶν' ἀναγκαία γιὰ τὸ ξεπεράσμα τῶν ὁρίων τῆς πραγματικότητος. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, δυὸ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια μιᾶς ὀρισμένης πραγματικότητος, ἀφοῦ πάντα θάχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰν ὀρισμένην πραγματικότητα : ὁ πρῶτος εἶναι ὁ τρόπος τῶν *συμβόλων* ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ βασίλειο τῆς ἀφαίρεσης· ὁ δεύτερος εἶναι ὁ τρόπος ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα — τὴ *σημερινή* πραγματικότητα — ποὺ ἀναπτύσσει μὲ τίς ἴδιες τῆς δυνάμεις τὸ ἴδιο τῆς περιεχόμενο γιὰ νὰ ξεπεράσει τὰ ὅριά της, νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ βάλει τὰ θεμέλια τῆς *μέλλουσας* πραγματικότητος.

Ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας δείχνει πὼς ἡ ἀνθρώπινη σκέψη ξεπερνᾷ τὰ ὅρια μιᾶς ὀρισμένης πραγματικότητος, χρησιμοποιώντας ἄλλοτε τὸν ἓνα κι' ἄλλοτε τὸν ἄλλο τρόπο. Τὰ ξεπερνᾷ μὲ τὸν πρῶτο τρόπο ὅταν δὲν ξέρει νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῆς ὀρισμένης πραγματικότητος καί, κατὰ συνέπεια, εἶναι ἀνίκανη νὰ προσδιορίσει τὴν *κατεύθυνση τῆς ἀνάπτυξής της*· διαλέγει τὸ δεύτερο τρόπο ὅταν καταφέρνει νὰ λύσει τὸ συχνὰ δύσκολο, κι' ἴσως· ἴσως ἄλυτο, πρόβλημα καί, κατὰ τὴν ὁμοίαν ἔκφραση τοῦ Χέγγελ, νὰ προσφέρει τίς *μαγικὰς λέξεις* ποὺ φέρνουν στὸ νοῦ τὴν *εἰκόνα τοῦ μέλλοντος*. Ἡ ἱκανότητα ὁμοίως νὰ προσφέρουμε τίς «μαγικὰς αὐτὰς λέξεις» εἶν' ἓνα σημάδι δυνάμεις κι' ἡ ἀνικανότητα ἓνα σημάδι ἀδυναμίας. Κι' ὅταν ἡ τέχνη μιᾶς ὀρισμένης κοινωνίας δείχνει μιὰ τάση πρὸς τὸ συμβολισμό, αὐτὸ εἶν' ὁλοφάνερο δείγμα πὼς ἡ σκέψη αὐτῆς τῆς κοινωνίας — ἢ ἡ σκέψη τῆς κοινωνικῆς τάξης ποὺ δίνει τὴ σφραγίδα τῆς στὴν τέχνη — δὲν καταφέρνει νὰ διεισδύσει στὴ βαθειὰ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης ποὺ γίνεται μπροστά της. Ὁ συμβολισμὸς εἶν' ἓνα εἶδος πιστοποιητικοῦ ἰθαγένειας. Μιὰ σκέψη ποὺ εἶν' ὀπλισμένη μὲ τὴν κατανόηση τῆς πραγματικότητος, δὲν ἔχει καμμιά ἀνάγκη νὰ βυθισθεῖ στὴν ἔρημο τοῦ συμβολισμοῦ.

Λένε πὼς ἡ λογοτεχνία κι' ἡ τέχνη εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἄν αὐτὸ εἶν' ἀλήθεια — κι' ἀναμφισβήτητα εἶν' ἀλήθεια — εἶναι φανερὸ πὼς οἱ τάσεις πρὸς τὸ συμβολισμό, μαρτυρία τῆς ἰθαγένειας τῆς κοινωνικῆς σκέψης, ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴν ἄλφα ἢ βῆτα μορφή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, στὴν ἄλφα ἢ βῆτα πορεία τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ; ἢ κοινωνικὴ συνείδηση προσδιορίζεται ἀπ' τὴν κοινωνικὴ ζωή.

Ποιές, λοιπόν, εἶναι οἱ ρίζες τοῦ συμβολισμοῦ ; Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ζήτημα θέλω ν' ἀπαντήσω, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἴψεν.

Μὰ πρῶτα - πρῶτα, θὰ ἤθελα νὰ ἔχω στὴ διάθεσή μου ἐπαρκεῖς ἀποδείξεις πρὸς ὄφελος τῆς ἀποψῆς μου: ὁ Ίψεν, σὰν τὸν ἥρωά του Μπράντ, δὲν ξέρει ὁ ἴδιος τί πρέπει νὰ ποθοῦν, πρὸς τὰ ποῦ πρέπει νὰ τείνουν αὐτοὶ ποὺ ἀποφάσισαν νὰ ἐσπιάσουν τὴν ἀλυσίδα τῶν συμβιβασμῶν. Ὁ ἠθικὸς νόμος ποὺ ὑποστηρίζει στερεῖται ἀπὸ κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Ἄς ἐξετάσουμε τὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ίψεν.

Εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ ἀναρχικοὶ τὸν θεωροῦν σὰν δικό τους ἢ σχεδὸν δικό τους. Ὁ Μπραντὲς ἀναφέρει πὼς ἕνας «δυναμιστῆς» στὴν ἀπολογία τοῦ μπρὸς στὸ δικαστήριον παρουσίασε τὸν Ίψεν σὰν ὀπαδὸ τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν. Δὲν ξέρω γιὰ ποῖο «δυναμιστῆ» μιλάει ὁ Μπραντὲς. Διακρίτωσα ὅμως ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, σὲ μιὰ παράσταση τοῦ Ἐχθροῦ τοῦ Λαοῦ στὸ θέατρο τῆς Γενεύης, μὲ ποιά ἐπιδοκιμασία δέχτηκε μιὰ ὀμάδα ἀναρχικῶν τοὺς παιδισμένους ρητορικοὺς καταγιγισμοὺς τοῦ τίμιου Δρα Στόκμαν ἐναντίον τῆς «συμπαγοῦς πλειοψηφίας» καὶ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Καὶ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε πὼς, πραγματικά, οἱ ρητορῖες αὐτὲς μᾶς θυμίζουν τοὺς στοχασμοὺς τῶν ἀναρχικῶν. Συχνὰ μᾶς τοὺς θυμίζουν κι' οἱ γνῶμες τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα. Θυμηθεῖτε π.χ. τὸ μῖσος ποὺ ὁ Ίψεν ἔτρεφε γιὰ τὸ κράτος. Ἐγραφε στὸν Μπραντὲς πὼς εὐχαριστῶς θὰ λάβαινε μέρος σὲ μιὰ ἐπανάσταση ποὺ θὰ χτυποῦσε τὸ κράτος, ποὺ τόσο συχαινόταν. Ἡ διαβάστε τὸ ποίημά του: «*Στὸ φίλο μου ἐπαναστάτη θεατῆ.*» Ὁ Ίψεν λέει σ' αὐτὸ πὼς ἡ μόνη ἀξία συμπάθειας ἐπανάσταση εἶναι ὁ παγκόσμιος κατακλυσμὸς. Κι' ὅμως, ἀκόμα καὶ τότε, «ὁ διάβολος γελάστηκε, ἀφοῦ ὁ Νῶε, ὅπως ξέρετε, ἔμεινε κύριος τῶν κυμάτων». Σβῆστε τα δὺα! φωνάζει ὁ Ίψεν καὶ θάμμι μαζύ σας. Εἶναι ἡ καθαρὴ ἀναρχία! Θάλλεγε κανεὶς πὼς ὁ Ίψεν ἦταν φανατικὸς ἀναγνώστης τῶν ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Μπακούνιν. Ἄς μὴ βιαστοῦμε ὅμως νὰ κατατάξουμε τὸ δραματοῦργό μας στὴ χορεία τῶν ἀναρχικῶν. Οἱ ἴδιες λέξεις εἶχαν διαφορετικὴ ἔννοια στὸν Μπακούνιν καὶ διαφορετικὴ στὸν Ίψεν. Ὁ ἴδιος ὁ Ίψεν, ποὺ δηλώνει πὼς εἶν' ἔτοιμος νὰ πάρει μέρος σὲ μιὰ ἐπανάσταση ἐναντίον τοῦ κράτους, μᾶς ἀφήνει πολὺ καθαρὰ νὰ καταλάβουμε πὼς δὲν τὸν νοιάζει ἡ μορφή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, μὰ ἡ «ἐξέγερση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος». Σ' ἕνα ἀπ' τὰ γράμματά του στὸν Μπραντὲς λέει πὼς ἡ καλύτερη πολιτικὴ μορφή εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ ρούσικο πολιτικὸ σύστημα, γιὰτὶ τὸ σύστημα αὐτὸ ἐμπνέει στοὺς ἀνθρώπους τὸν πιὸ δυνατὸ πόθο γιὰ λευτεριά. Ἔτσι, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητας, θὰ ἔπρεπε νὰ δαιωνίσουμε αὐτὸ τὸ καθεστῶς κι' ὅλοι αὐτοὶ ποὺ ζητοῦν νὰ τὸ γκρεμίσουν ἀμαρτά-

νουν ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὁ Μιχαὴλ Μπακού-
νιν δὲν θῆε συμφωνοῦσε σίγουρα μ' αὐτὴ τὴ γνώμη.

Ὁ Ίψεν προσηγορευτικῶς τὸ σύγχρονο συνταγματικὸ κρά-
τος εἶναι, ἀπὸ πολλὰς ἀπορροιας, ἀνώτερο ἀπ' τὸ ἀστυνομικὸ
κράτος. Τὰ προτερήματα αὐτά, ὅστόσο, δὲν ἔχουν ἀξία παρὰ
γὰ τὸν πολίτη, καὶ ὁ ἀνθρώπος δὲν ἔχει καμμιὰ ἀνάγκη νὰ εἶναι
πολίτης. Ἐδῶ ὁ Ίψεν πλησιάζει στὴν πολιτικὴ ἀδιαφορία,
καὶ δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς τοῦ κράτους, ὁ
ἐκουράστος αὐτὸς κήρυκας τῆς «ἐξέγερσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύ-
ματος» βολκετῆκε παλὸ καλὸ μέσο σ' ἓνα κράτος ποὺ εἶναι ἀπ'
τὰ πρῶτα συζητητὰ ποὺ γνώρισε ἡ ἱστορία. Ξεφουρε πρὸς κατάκρι-
κε τὴν κατάληψη τῆς Ρώμης ἀπ' τὰ ἰταλικὰ στρατεύματα, δηλαδὴ
κατακρίνε τὴν κατάργησιν τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τῶν παπῶν.

Δὲν καταλαβαίνον καθόλου τὸν Ίψεν αὐτοὶ ποὺ δὲν βλέ-
πουν πρὸς ἡ «ἐξέγερση» ποὺ κηρύττει εἶναι τόσο ἀδεια ὅσο καὶ
ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ Μπαριαντὲς καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐξηγεῖ τὰ σφάλ-
ματα τῶν δραμάτων του.

II

ΠΟΙΑ ΕΙΝ' Η ΑΙΤΙΑ τῆς ἐπιτυχίας του; Για νὰ τὴν βροῦμε πρέπει πρῶτα νὰ κατανοήσουμε τὶς κοινωνικὲς καὶ ψυχολογικὲς συνθῆκες τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ἴψεν στὶς χῶρες τῆς Δύσης, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων εἶχε φτάσει σ' ἓνα ἀσύγκριτα ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀπ' τὶς σκανδιναβικὲς χῶρες.

Ὁ Μπραντὲς λέει :

Γιὰ νὰ καταχτήσει κανεὶς τὴ δόξα ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα τῆς χώρας του δὲν ἀρκεῖ νᾶχει ταλέντο. Πέρα ἀπ' τὸ ταλέντο, πρέπει καὶ τὸ πεδίο νὰ εἶναι εὐνοϊκό. Ἐνα μεγάλο μυαλό, ἢ δημιουργεῖ μόνο του ἀργὰ αὐτὴ τὴ δεκτικότητα ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του, ἢ καταφέρει ν' ἀγγίξει καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὰ συναισθήματα, ποὺ κινῶν ὑπάρχουν ἢ ποὺ ὀριμαίνουν. Μὰ ὁ Ἴψεν δὲν μπόρῳσε μόνος του νὰ δημιουργήσει αὐτὴ τὴ δεκτικότητα σὲ κύκλους ποὺ δὲν μιλοῦσαν τὴ γλῶσσα του καὶ δὲν γνώριζαν τίποτα γι' αὐτόν· καὶ φαίνεται πὼς κι' ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ προαισθανόταν τὰ συναισθήματα ποὺ ὀριμαζαν, δὲν βρῆκε στὴν ἀρχὴ καμμιά ἀπήχηση.

Πολὺ σωστά. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις δὲν ἀρκεῖ νᾶχει κανεὶς ταλέντο. Οἱ κάτοικοι τῆς μεσαιωνικῆς Ρώμης ὄχι μονάχα δὲν θαύμαζαν τὰ ἔργα τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, μὰ ἔκαιγαν τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα γιὰ νὰ βγάλουν ἀσβέστη. Ἀργότερα, σ' ἄλλην ἐποχὴ, οἱ Ρωμαῖοι καὶ γενικὰ οἱ Ἰταλοὶ ἀγάπησαν τὴν ἀρχαία τέχνη καὶ βάλθηκαν νὰ τὴν ἀντιγράψουν. Ὅσον καιρὸ οἱ κάτοικοι τῆς Ρώμης — κι' ὄχι μονάχα τῆς Ρώμης — κατάστρεφαν βάρβαρα τὰ μεγάλα ἔργα τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς, μιά ἀργὴ ἐξέλιξη συμπληρωνόταν στοὺς κόλλους τῆς μεσαιωνικῆς κρίσεως καὶ ἄλλαζε βαθιὰ τὴ διάρθρωσὴ της καὶ, κατὰ συνέπεια, τὶς γνώμες της, τὰ συναισθήματά της καὶ τὶς αἰσθητικὲς προτιμήσεις τῶν μελῶν της. Οἱ μεταβολὲς στὴ ζωὴ εἶχαν σὰ συνέπεια μεταβολὲς στὴ συνείδηση, καὶ χάρη σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες μπό-

ρεσαν οί Ρωμαίοι τῆς Ἀναγέννησης νά νοιώσουν τήν ὁμορφιά τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης — ἤ, μᾶλλον, αὐτές ἀκριβῶς οἱ μεταβολές ἔκαναν δυνατή αὐτή τήν ἴδια τήν Ἀναγέννηση.

Γενικά, γιά νά μπορέσει ὁ καλλιτέχνης, ὁ συγγραφέας μιᾶς χώρας νά ἐξασκήσει ἐπίδραση πάνω στους κατοίκους ἄλλων χωρῶν, πρέπει ἡ πνευματική κατάσταση αὐτοῦ τοῦ καλλιτέχνη, αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα, ν' ἀνταποκρίνεται στήν πνευματική κατάσταση τῶν ξένων πού διαβάζουν τὰ ἔργα του. Ἄν, λοιπόν, ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἴψεν ἔγινε ἀντιληπτή πέρα ἀπ' τὰ σύνορα τῆς πατρίδας του, αὐτό σημαίνει πῶς τὰ ἔργα του, ἀπό πολλές πλευρές, ἀνταποκρίνονταν στήν πνευματική κατάσταση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ σύγχρονου πολιτισμένου κόσμου. Ποιῆς ἦταν, λοιπόν, αὐτές οἱ πλευρές;

Ὁ Μπραντὲς ἀναφέρει τὸν ἀτομικισμό τοῦ Ἴψεν, τὴν περιφρόνησή του γιά τὴν πλειοψηφία. Λέει:

Τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴ λευτεριά καὶ τὴ μεγαλωσύνη εἶναι νᾶχεις προσωπικότητα. Αὐτὸς πού δὲν ἔχει ἀρκετὴ προσωπικότητα δὲν εἶναι παρὰ μιᾶς μπουκιάς ἀνθρώπακι, κι' αὐτὸς πού δὲν ἔχει καθόλου εἶναι ἓνα μηδενικό. Μὰ μονάχα τὰ μηδενικά εἶναι ἴσα μεταξύ τους. Στὴ σύγχρονη Γερμανία βρίσκουμε πάλι ὁπαδοὺς τοῦ ρητοῦ τοῦ Λεονάρδου ντὰ Βίντσι: «Ἄπ' τὸ περιεχόμενό τους κι' ἀπ' τὴν ἀξία τους, ὅλα τὰ μηδενικά τοῦ κόσμου εἶναι ἴσα μ' ἓνα μονάχο μηδενικό». Ἐδῶ μονάχα πραγματοποιεῖται τὸ ἰδεῶδες τῆς ἰσότητος. Στους γερμανικοὺς διανοούμενους κύκλους δὲν πιστεύουν στὸ ἰδεῶδες τῆς ἰσότητος. Οὔτε κι' ὁ Ἴψεν πιστεύει. Στὴ Γερμανία, πολλοὶ πιστεύουν πῶς ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ πίστεως στὴν πλειοψηφία θάρθει μιὰ ἐποχὴ πίστεως στὴ μειοψηφία, κι' ὁ Ἴψεν εἶν' ἀπ' αὐτοὺς πού πιστεύουν στὴ μειοψηφία. Τέλος, πολλοὶ πρεσβεύουν πῶς ὁ δρόμος τῆς προόδου περνάει ἀπ' τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου. Αὐτὸ πρεσβεύει κι' ὁ Ἐρρίκος Ἴψεν.

Καὶ πάλι ὁ Μπραντὲς ἔχει δίκιο. Οἱ «διανοούμενοι κύκλοι» τῆς Γερμανίας δὲν ἔχουν καμμιά κλίση πρὸς τὸ «ἰδεῶδες τῆς ἰσότητος» ἢ τὴν «πίστη στὴν πλειοψηφία». Τὸ γεγονός αὐτῆς τῆς ἀντιπάθειας, τὸ δείχνει θαυμάσια ὁ Μπραντὲς. Τὸ ἔξηγει ὁμως ἀσχημα. Στὴν πραγματικότητα, ἀπ' τὰ γραφόμενά του βγαίνει τὸ συμπέρασμα πῶς ἡ τάση πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἰσότητος δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸν κόθο ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κι' οἱ «διανοούμενοι κύ-

λοι της Γερμανίας» αποστρέφονται αυτό το ιδεώδες. Αυτό όμως είναι ανακριβές. Ποιός θα τολμήσει να πει πως οι «διανοούμενοι κύκλοι» της Γαλλίας, στις παραμονές της μεγάλης επανάστασης, νοιάζονταν λιγώτερο για τὰ συμφέροντα τοῦ ατόμου ἀπ' τοὺς ἴδιους κύκλους τῆς σύγχρονης Γερμανίας; Κι' ὅμως, οἱ τότε Γάλλοι «διανοούμενοι» ὑποδέχονταν μ' ἀσύγκριτα μεγαλύτερη εὐνοία τὴν ἰδέα τῆς ἰσότητας ἀπ' τοὺς σύγχρονους Γερμανούς. Καεὶς δὲν θ' ἀρνηθεῖ πως ὁ ἄββᾶς Σιεγιές κι' ὅσοι συμμερίζονταν τὶς ἰδέες του ἀνῆκαν στοὺς «διανοοῦμενους» κύκλους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κι' ὅμως τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Σιεγιές πρὸς ἄφελος τῶν συμφερόντων τῆς «τρίτης τάξης» ἦταν ἀκριβῶς πως ἐπρόκειτο γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς πλειοψηφίας, ποὺ ἀντιτίθονταν μονάχα στὰ συμφέροντα μιᾶς μικρῆς κἀστας προνομιοῦχων. Στὸ βάθος, δηλαδή, δὲν πρόκειται γιὰ τὴ φύση τοῦ ιδεώδους τῆς ἰσότητας ἢ γιὰ τὴν ἰδέα τῆς πλειοψηφίας, μὰ γιὰ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μ' αὐτὰ τὰ ιδεώδη οἱ «διανοοῦμενοι κύκλοι» τῆς ἄλφρα ἢ βῆτα χώρας. Οἱ διανοοῦμενοι τῆς Γαλλίας τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχαν σὰ βάση τους τὴν ἀποψη τῆς μᾶλλον ἐιρηνιστικῆς ἀστικῆς τάξης ποὺ, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίθεσής της πρὸς τὴν κοσμικὴ καὶ κληρικὴ ἀριστοκρατία, ἐνοιώθη ἀλληλεγγύη μὲ τὴν τεράστια μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή μὲ τὴν «πλειοψηφία». Οἱ «διανοοῦμενοι κύκλοι τῆς Γερμανίας» σήμερα -- κι' ὄχι μονάχα τῆς Γερμανίας μὰ κι' ὅλων τῶν χωρῶν ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπ' τὸ κεφαλαιοκρατικὸ καθεστῶς -- υἱοθέτησαν, στὴ μεγίστη πλειοψηφία τους, τὴν ἀποψη τῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ κατάλαβε πως τὰ ταξικὰ της συμφέροντα βρίσκονται πῶς κοντὰ στὰ συμφέροντα τῆς ἀριστοκρατίας -- ποὺ κι' αὐτὴ ἄλλωστε τῶρα ἔχει ὀλοτέλα ποτιστεῖ μὲ τὸ ἀστικὸ πνεῦμα -- παρὰ στὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐξελιγμένων κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν. Νὰ γιατί ἡ «πίστη στὴν πλειοψηφία» γεννάει σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους δυοἶρεστες ἰδέες: νὰ γιατί τοὺς φαίνεται πως δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἰδέα τοῦ «ατόμου» νὰ γιατί ἀποκτοῦν ὄλο καὶ περισσότερο «πίστη στὴ μειοψηφία». Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀστικὴ τάξη τῆς Γαλλίας τοῦ 17ου αἰῶνα χειροκροτοῦσε τὸν Ρουσσώ, ποὺ ἄλλωστε τότε δὲν τὸν πολυκατάλαβαινε. Ἡ σύγχρονη ἀστικὴ Γερμανία χειροκροτεῖ τὸ Νίτσε, ποὺ στὸ πρόσωπό του ἀμέσως ἀναγνώρισε ἐνστιχτωδῶς τὸν ποιητὴ - ἰδεολόγο τῆς ταξικῆς τυραννίας.

Ὅπως καὶ νᾶχουν τὰ πράγματα, τὸ σίγουρο εἶναι πως ὁ ἀτομικισμὸς τοῦ Ἴψεν ἀνταποκρίνεται πραγματικὰ σ' αὐτὴ τὴν «πίστη στὴ μειοψηφία» ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς ἀστικούς «δια-

νοούμενους κύκλους» του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικοῦ κόσμου. Σ' ἓνα γράμμα του στο Μπραντές, με ἡμερομηνία 24 τοῦ Σεπτεμβρίου 1871, ὁ Ίψεν γράφει :

Σὰς εὐχομαι πάν' ἀπ' ὄλα ἕναν ὑγιῆ ἐγωϊσμό, ποὺ θὰ σὰς ὑποχρέωνε νὰ βλέπετε πὼς μονάχα ὁ,τι σὰς ἀνήκει ἔχει πραγματικὴ ἀξία καὶ σημασία καὶ πὼς ὄλα τ' ἄλα εἰν' ἀνύπαρκτα.

Ἡ πνευματικὴ κατάσταση ποὺ ἐκφράζουν αὐτὲς οἱ γραμμὲς ὄχι μονάχα δὲν βρίσκεται σ' ἀντίθεση με τὴν πνευματικὴν κατάσταση τοῦ ἀστοῦ «διανοούμενου» τῆς ἐποχῆς μας, μὰ ἀκριβῶς τὴν ἐκφράζει. Ὅπως τὴν ἐκφράζουν κι' οἱ παρακάτω γραμμὲς παρμένες ἀπ' τὸ ἴδιο γράμμα :

Ποτὲ δὲν καλοκτιάλοβα τὴν ἀλληλεγγύη. Τὴ δέχτηκα ὅπως δεχόμαστε μιὰ καθιερωμένη παράδοση. Ἄν εἶχαμε τὸ θάρρος νὰ τὴν ἀπορρίψουμε ὁλότελα, θὰ λυτρωνόμαστε ἀπὸ ἓνα πολὺ βαρὺ φορτίο ποὺ στενοχωρεῖ τὸ ἄτομο.

Τέλος, κάθε συνεπὴς ἀστὸς «διανοούμενος» ποὺ νοιάζεται γιὰ τὰ ταξικὰ του συμφέροντα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ νοιώσει τὴν πιὸ μεγάλη συμπάθεια γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔγραψε αὐτὰ τὰ λόγια :

Δὲν νομίζω πὼς στὶς ἄλλες χῶρες τὰ πράγματα πᾶνε καλύτερα ἀπὸ δῶ. Παντοῦ τὰ ἀνώτερα ἐνδιαφέροντα εἶναι ξένα πρὸς τὴ μάζα.

Ὑγερὰ ἀπὸ δέκα καὶ παραπάνω χρόνια, ὁ Ίψεν, σ' ἓνα γράμμα του στὸν ἴδιο τὸν Μπραντές, ἔγραφε :

Δὲν θὰ μπορούσα ποτὲ ν' ἀνήκω σ' ἓνα κόμμα ποὺ θάχε πίσω του τὴν πλειοψηφία. Ὁ Μπγιόρνσον λέει : «Ἡ μειοψηφία ἔχει πάντα δίκιο.»

Αὐτὰ τὰ λόγια δὲν μπορούν παρὰ νὰ ἐπιδοκιμαστοῦν ἀπ' τοὺς «ἀτομικιστὲς» ἰδεολόγους τῆς σύγχρονης ἀστικῆς τάξης. Καὶ καθὼς ἡ πνευματικὴ κατάσταση ποὺ ἐκφράζουν καθιερωτίζεται σ' ὄλα τὰ δραματικὰ ἔργα τοῦ Ίψεν, δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα τράβηξαν τὴν προσοχὴ καὶ κίνησαν τὴν «εὐμισθησία» τῶν ἰδεολόγων τοῦ φυράματος αὐτοῦ.

Βεβαίως, οἱ Ρωμιοὶ τῆς ἀρχαιότητος εἶπαν, πολὺ σωστά, πὼς ὅταν δυὸ πρόσωπα λένε τὸ ἴδιο πράγμα, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρᾶγμα (non est idem). Στὸ ἔργο τοῦ Ίψεν, ἡ λέξη

«μειοψηφία» έχει άλληνη έννοια απ' αυτή που της δίνουν οι άστοι άναγνώστες των έξελιγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών. Ο Ϊψεν διατυλώνει την έξης έπιφύλαξη:

Έγνοώ τή μειοψηφία εκείνη που πάει μπροστά, αφήνοντας πίσω της την πλειοψηφία. Πιστεύω πως τὸ δίκιο είναι με τὸ μέρος εκείνου που βρίσκεται περισσότερο σύμφωνος με τὸ μέλλον.

Οι λόθοι κι' οι γνώμες του Ϊψεν σχηματίστηκαν, όπως τὸ ξέρουμε, σὲ μιὰ χώρα όπου δὲν ὑπάρχει ἐπαναστατικό προλεταριάτο καὶ όπου ἡ καθυστερημένη λαϊκὴ μάζα ἦταν κι' αὐτὴ μικροαστική μέχρι τὸ κόκκαλο. Στὴν πραγματικότητα, ἡ μάζα αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ γίνει ἡ ἐνσάρκωση ἑνὸς προοδευτικοῦ ιδεώδους. Νὰ γιατί κάθε κίνηση πρὸς τὰ μπρὸς φαινόταν ἀναγκαστικά στὸν Ϊψεν σὰν κίνηση μιᾶς «μειοψηφίας», δηλαδή μιᾶς μικρῆς ομάδας σκεπτομένων ἀτόμων. Τὸ ἴδιο ὅμως δὲν συνέβαινε στὶς χώρες ἐκεῖνες όπου εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή. Ἐκεῖ, ἡ κίνηση πρὸς τὰ μπρὸς θὰ γινόταν ἢ μᾶλλον θὰ εἶπνε νὰ γίνει ἡ κίνηση τῆς ἐκμεταλλευόμενης πλειοψηφίας. Στους ἀνθρώπους που μεγάλωσαν κάτω απ' τὶς συνθήκες που γνώρισε ὁ Ϊψεν, ἡ «πίστη στὴ μειοψηφία» ἔχει ἕναν ὀλότελα ἄθωο χαρακτήρα. Ἀκόμα περισσότερο: ἐκφράζει τὶς προοδευτικὲς τάσεις μιᾶς μικρῆς πνευματικῆς ὄσης, περιτριγυρισμένης ἀπ' τὴν ἀνυδρὴ ἔρημο τῶν φιλισταίων. Ἀντίθετα, στους «διανοούμενους κύκλους» τῶν έξελιγμένων κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν, ἡ πίστη αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴ συντηρητικὴ ἀντίσταση στὶς ἐπαναστατικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐργατικῆς μάζας. "Όταν δυὸ πρόσωπα λένε τὸ ἴδιο πράγμα, δὲν εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Κι' ὅταν δυὸ πρόσωπα «πιστεύουν στὴ μειοψηφία», δὲν εἶναι καὶ πάλι τὸ ἴδιο πράγμα. "Όταν ὅμως κάποιος διδάσκει τὴν «πίστη στὴ μειοψηφία», ἡ διδασκαλία του μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ξυπνάει μιὰ ἀπήχηση συμπάθειας στὴν ψυχὴ ἑνὸς ἄλλου, που συμερίζεται τὴν πίστη αὐτὴ κι' ἂν ἀκόμα τὴ συμερίζεται γιὰ ἄλλους ψυχολογικούς λόγους. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Ϊψεν. Οἱ βίαιες καὶ φλογερὲς ἐπιθέσεις του ἐναντίον τῆς «πλειοψηφίας» χειροκροτήθηκαν ἀπὸ πολλούς, που ἀκούγοντας «πλειοψηφία» ἐννοοῦσαν τὴν ἐργατικὴ τάξη που παλεύει γιὰ τὴ λευτεριά της. Ο Ἰψεν χτυποῦσε μιὰ «πλειοψηφία» που ἀγνοοῦσε κάθε προοδευτικὴ τάση καὶ τὸν χειροκροτοῦσαν αὐτοὶ που ἔτρεψαν τὶς προοδευτικὲς τάσεις τῆς «πλειοψηφίας».

Προχωροῦμε. Ο Μπραντὲς συνεχίζει:

Ἄν ὥστόσο ἀναλύσουμε πιὸ βαθιὰ τὸν ἀτομικισμό αὐτὸ (τοῦ Ϊψεν), θ' ἀνακαλύψουμε ἕνα κρυμμένο σοσιαλισμὸ που δια-

φαίνεται κιόλας στους *Στυλοβάτες της κοινωνίας* και πού εκδηλώθηκε στην εμπνευσμένη απάντηση του Ίψεν στους εργάτες του Τρόντγκεμ, κατά τὸ τελευταῖο ταξίδι του στὸ Βορρά. (1)

Ὅπως εἶπα παραπάνω, χρειάζεται πολλή καλή θέληση γιὰ τὴν ἀνακάλυψη σοσιαλιστικῶν στοιχείων στους *Στυλοβάτες της κοινωνίας*. Στὴν πραγματικότητα, ὁ σοσιαλισμὸς τοῦ Ίψεν περιορίζεται στὴ θαυμάσια, μὰ τόσο ἀβέβαιη, ἐπιθυμία «ἐξύψωσης τοῦ λαοῦ σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο». Αὐτὸ ὅμως ὄχι μονάχα δὲν ἔβλαψε μὰ, ἀντίθετα, πολὺ συνέβαλε στὴν ἐπιτυχία τοῦ Ίψεν στους «διανοοῦμενους κύκλους τῆς Γερμανίας» καὶ τῶν ἄλλων κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν. Ἄν ὁ Ίψεν ἦταν στ' ἀλήθεια σοσιαλιστής, δὲν θὰ ἐκιδιομαζόταν ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους πού ἀντλοῦσαν τὴν «πίστη τους ἀπ' τὴ μειοψηφία» ἀπ' τὸ φόβο πού τοὺς γεννοῦσε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς «πλειοψηφίας». Ἀκριβῶς, ὅμως, ἐπειδὴ ὁ «σοσιαλισμὸς» τοῦ Ίψεν σήμαινε μονάχα τὴν ἐπιθυμία του «ν' ἀνυψώσει τὸ λαὸ σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο», μπορούσε κι' ἔπρεπε ν' ἀρέσει σ' αὐτοὺς πού ἦταν ἐτοιμοὶ ν' ἀρπαχτοῦν ἀπὸ μιὰ *κοινωνικὴ μεταρρυθμιο* γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν *κοινωνικὴ ἐπανάσταση*. Κι' ἐδῶ δημιουργήθηκε μιὰ παρεξήγηση, ὅμοια μὲ τὴν παρεξήγηση πάνω στὴν «πίστη στὴ μειοψηφία». Ὁ Ίψεν δὲν προχώρησε πέρα ἀπ' τὴν ἐπιθυμία «ἀνύψωσης τοῦ λαοῦ σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο», γιατί οἱ ἀντιλήψεις του εἶχαν σχηματιστεῖ κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς μικροαστικῆς κοινωνίας, πού ἡ πορεία ἀνάπτυξής της δὲν εἶχε ἀκόμα βάλει στὴν ἡμερησία διάταξη τὸ μεγάλο σοσιαλιστικὸ πρόβλημα· ὁ περιορισμένος ὅμως χαρακτήρας τῶν πόθων τοῦ Ίψεν τοῦ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιτυχία στὴν τάξη πού δέσποζε (στοὺς «διανοοῦμενους κύκλους») καὶ πού δλάκερη ἢ ἐσωτερικὴ ζωὴ της κατέχεται σήμερα ἀπ' τὸ μεγάλο αὐτὸ πρόβλημα.

Πρέπει ἄλλωστε νὰ ὑπενθυμίσουμε πῶς στὰ δραματικὰ ἔργα τοῦ Ίψεν, σχεδὸν δὲν ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὶς μεταρρυθμιστικὲς του τάσεις, πού ἐξ ἄλλου εἶναι τόσο περιορισμένες. Ἡ σκέψη του μένει ἔξω ἀπὸ κάθε πολιτικὴ στὴν πλατειὰ ἔννοια τῆς λέξης, εἶναι δηλαδή *ξένη στὰ κοινωνικὰ προβλήματα*. Διδάσκει

1. Ὁ Ίψεν εἶχε περὶ τοὺς ὁργανωμένους εργάτες τοῦ Τρόντγκεμ, στίς 14 τοῦ Ἰουνίου 1885 : «Ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού τώρα ἐτοιμάζεται στὴν Εὐρώπη, ἀναφέρεται κύρια στὴ μελλοντικὴ κατάσταση τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς γυναίκας. Περιμένω αὐτὴ τὴ μεταβολή, τὴν ἐλπίζω, θέλω νὰ δράσω καὶ θὰ δράσω γι' αὐτὴ μ' ὕλες μου τὶς δυνάμεις, σ' ὅλη μου τὴ ζωή».

τὴν «κάθαρση τῆς βούλησης», τὴν «ἐξέγερση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος», δὲν ξέρει ὅμως ποῖο σκοπὸ πρέπει νὰ δώσει στὴν «ξεκάθαρη βούληση», ποιῆς κοινωνικῆς σχέσεις πρέπει νὰ χτυπήσει τὸ «ξεσηκωμένο» ἀνθρώπινον πνεῦμα. Εἶναι κι' αὐτὸ ἓνα ἀκόμα τεράστιο ἐλάττωμα, ποῦ — μαζὺ μ' αὐτὰ ποῦ ἀναφέραμε παραπάνω — πολὺ συνετέλεσε στὴν ἐπιτυχία τοῦ Ἴψεν στους «διανοούμενους κύκλους» τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κόσμου. Οἱ κύκλοι αὐτοὶ μπορούσαν νὰ χειροκροτοῦν τὴν «ἐξέγερση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος» ἐνόσω γινόταν στ' ὄνομα τῆς ἐξέγερσης, δηλαδή ἐνόσω ἔμεινε χωρὶς σκοπὸ καὶ δὲν ἀπειλοῦσε τὴν «καθεστηκυῖα τάξη». Οἱ «διανοούμενοι κύκλοι» τῆς ἀστικῆς τάξης μπορούσαν ν' ἀκοῦν μὲ τὴν πιὸ μεγάλη συμπάθεια τὸν Μπράντ νὰ φωνάζει :

Θὰ γυρίσουμε ὄρη, πεδιάδες, παγετώνες, θὰ γυρίσουμε ὅλη τὴ χώρα, θὰ καταστρέψουμε τὶς παγίδες ποῦ σκλαβώνουν τὶς ψυχὲς τοῦ λαοῦ. Θὰ ἀνανεώσουμε, θὰ λυτρώσουμε, θὰ χτίσουμε, θὰ ἐξαφανίσουμε κάθε κατάπτωση.

Ἄν ὅμως αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Μπράντ ἔδινε νὰ ἐννοήσουν πὼς ἀνανέωνε καὶ καθάριζε τὶς ψυχὲς, ὄχι μονάχα γιὰ νὰ τὶς σεργιανᾶει στὰ πηγμένα κύματα τῶν παγετῶνων, μὰ γιὰ νὰ τὶς σπρώχνει σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐπαναστατικὴ δράση, οἱ «διανοούμενοι κύκλοι» θὰ τὸν ἐβλεπαν μὲ συχασιὰ σὰν δημαγωγὸ καὶ θ' ἀποκαλοῦσαν τὸν Ἴψεν *μεροληπτικὸ συγγραφέα*. Τότε, ὄλο του τὸ ταλέντο δὲν θὰ κατάφερνε νὰ τὸν σώσει: καὶ θ' ἀποδειχνόταν ὀλοφάνερα πὼς οἱ «διανοούμενοι κύκλοι» δὲν κατέχουν τὴν ἀναγκαία δεκτικότητα γιὰ νὰ ἐκτιμήσουν τὸ ταλέντο.

Τώρα καταλαβαίνουμε γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ἴψεν, ποῦ δὲν ξέρει πὼς νὰ βρεῖ μιὰ διέξοδο τῆς ἠθικῆς στὴν πολιτικὴ καὶ ποῦ καθρεφτίζεται στὰ ἔργα του μὲ τὴν εἰσαγωγή ἀφηρημένων στοιχείων, δανειζμένων ἀπ' τὸ συμβολισμό, ὄχι μονάχα δὲν τὸν ζημίωσε μὰ καὶ τὸν ὠφέλησε στὰ μάτια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ μορφωμένου κοινοῦ. Οἱ «ιδεώδεις ἄνθρωποι» τοῦ Ἴψεν εἶναι εἰκόνες θολὲς καὶ δίχως σάρκα. Αὐτὸ ἀκριβῶς ὅμως χρειαζόταν γιὰ νὰ χεῖ ἐπιτυχία στους «διανοούμενους κύκλους» τῆς ἀστικῆς τάξης: οἱ κύκλοι αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ συμπιθῶνουν παρὰ μονάχα «ιδεώδεις ἄνθρώπους», ποῦ δὲν ἐκφράζουν παρὰ θολοὺς κι' ἀκαθόριστους πόθους γιὰ «ἀνώτερες σφαιρὲς» καὶ ποῦ δὲν τοὺς κατέχει καμμιά ἐπιθυμία «νὰ χτίσουν ἐδῶ, σ' αὐτὴ τὴ γῆ, τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχολογία τῶν «διανοούμενων κύκλων» τῆς

ἀστικής τάξης τοῦ καιροῦ μας, *ψυχολογία* πού ἐξηγείται, ὅπως βλέπουμε, ἀπ' τὴν *κοινωνιολογία*. Ἡ ψυχολογία αὐτὴ ἔβαλε τὴ σφραγίδα τῆς σ' ὅλη τὴ σύγχρονη τέχνη. Σ' αὐτὴ πρέπει νὰ ζητήσουμε τὴν αἰτία τῆς τωρινῆς πλατειᾶς ἐπιτυχίας τοῦ συμβολισμοῦ. Ἡ ἀναπόφευκτη σύγκριση τῶν καλλιτεχνικῶν εἰκόνων, πού δημιούργησαν οἱ συμβολιστές, ἀνταποκρίνεται στὴν ἀναπόφευκτη ἀοριστία τῶν πόθων — ὀλότελα ἀνίκανων στὴν πράξη — πού γεννιοῦνται αὐτοὺς «διανοοῦμενους κύκλους» τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Οἱ κύκλοι αὐτοί, τὴ στιγμή πού εἶναι ὅσο γίνεται περισσότερο δυσαρεστημένοι ἀπ' τὴ γύρω τους πραγματικότητα, δὲν μποροῦν νὰ υἱοθετοῦν στὴν ἐπαναστατικὴ τῆς ἄρνηση.

Ἔτσι, ἡ πνευματικὴ κατάσταση τῶν «διανοοῦμενων κύκλων» τῆς ἀστικής τάξης, πού δημιουργεῖ ἡ σύγχρονη πάλη τῶν τάξεων, ἀνασταίνει τὴ νέα τέχνη. Ἡ ἴδια ἡ κεφαλαιοκρατία, πού στὸ πεδίο τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἐμπόδιο γιὰ τὴν χρησιμοποίησι δυνάμεων τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού διαθέτει ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα, ἐνεργεῖ σὺν τροχολέδη καὶ στὸ πεδίο τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Κι' ἡ ἐργατικὴ τάξη; Ἡ οἰκονομικὴ τῆς κατάσταση δὲν τῆς ἐπιτρέπει, σήμερον, ν' ἀσχοληθεῖ πολὺ μὲ τὴν τέχνη. Ὅσο ὅμως ἀσχολοῦνται οἱ «διανοοῦμενοι κύκλοι» τῆς ἐργατικῆς τάξης, πρέπει σίγουρα νὰ υἱοθετήσουν μίαν ὀρισμένη στάση ἀπέναντι στὸ συγγραφέα μας.

Ἀναγνωρίζοντας τὰ ἐλαττώματα πού ἀναφέραμε στὴ σκέψη καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ίψεν καὶ κατανοώντας τὴν προέλευσή τους, οἱ «διανοοῦμενοι κύκλοι» τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν μποροῦν νὰ νὰ μὴν ἀγαπήσουν σ' αὐτόν, τὸν ἀνθρώπο πού βαθιὰ μίσησε τὸ μικροαστικὸ τυχοδιωκτισμό, καὶ τὸν καλλιτέχνη πού ἔρριξε ἓνα τόσο δυνατὸ φῶς στὴν ψυχολογία τοῦ τυχοδιωκτισμοῦ αὐτοῦ. Ἡ «ἐξέγερση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος» πού ἐκφράζεται σήμερον στὶς ἐπαναστατικὰς τάσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν εἶναι, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καὶ μιὰ ἐξέγερση ἐναντίον τῆς μικροαστικῆς ποταπότητος, ἐναντίον τῆς «μικροψυχίας» πού κατηγοροῦσε ὁ Ίψεν μὲ τὸ στόμα τοῦ Μπράντ του :

Βλέπουμε, λοιπόν, πῶς ὁ Ίψεν προσφέρει τὸ παράδοξο παράδειγμα ἐνὸς καλλιτέχνη πού ἀξίζει, σχεδὸν στὸν ἴδιο βαθμό, ἂν καὶ γιὰ λόγους ἀντίθετους, τὴ συμπάθεια τῶν «λογοτεχνικῶν κύκλων» τῶν δύο μεγάλων τάξεων τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τῶν διαμετρικὰ ἀντιτιθέμενων. Ἐνας τέτοιος καλλιτέχνης φτιαχτήκε — δὲν γινόταν ἄλλιως — κάτω ἀπὸ συνθήκες πού πολὺ λίγο ἔμοιαζαν μὲ τὶς συνθήκες κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες ξετυλίγεται ἡ μεγάλη πάλη τῶν τάξεων τῆς ἐποχῆς μας.